

IV/X. YÜZYILA KADAR HORASAN VE MÂVERÂÜNNEHİR'DE EHL-İ HADÎS-HANEFİLİK İLİŞKİSİ*

Ahmet ATEŞYÜREK**

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 31 Aralık 2020, **Kabul Tarihi:** 17 Mart 2021, **Yayın Tarihi:** 31 Mart 2021, **Atıf:** Ateşyürek, Ahmet. "IV/X. Yüzyıla Kadar Horasan Ve Mâverâünnehir'de Ehl-İ Hadîs-Hanefîlik İlişkisi". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 21/1 (Mart 2021): 267-291.

<https://doi.org/10.33415/daad.850742>

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 31 December 2020, **Accepted:** 17 March 2021, **Published:** 31 March 2021, **Cite as:** Ateşyürek, Ahmet. "The Relationship of Ahl-i Hadîth-Hanafism in Khorasan and Transoxiana until IV/X. Century". *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 21/1 (March 2021): 267-291.

<https://doi.org/10.33415/daad.850742>

Öz

Bu araştırma, mezhebi aidiyetlerin oluşmaya başladığı II/VIII. yüzyılın ortasından başlayarak IV/X. yüzyıla kadar devam eden süreçte Horasan ve Mâverâünnehir'deki Ehl-i Hadîs ile Hanefîlik arasındaki ilişkiyi ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bölgenin gündemi, tıpkı fetih sürecinde olduğu gibi, Abbasîler döneminde de Bağdat'ın gündeminden farklı değildi. İki zıt anlayışın Horasan'daki söz konusu mücadelesi, Me'mun ve ardından Tâhirîler döneminde kendini iyice belli etmiştir. Merkeze uzak Mâverâünnehir söz konusu olduğunda, Ehl-i Hadîs'in varlığına dair kapsayıcı bilgilere ulaşmak zordur. Yine de eldeki bilgiler bize, bölgedeki güç mücadelesinde dengenin Belh'li ve Mâverâünnehir'li Hanefîler lehinde olduğunu göstermektedir. Bölge Hanefîlerinin temsili, II/VIII.

* Bu makale *Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin Fikri Arka Planı* (Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019) isimli doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr., Millî Eğitim Bakanlığı, Öğretmen, atesyurek77@gmail.com, Orcid Id: <https://orcid.org/0000-0001-9436-0725>

yüzyılın sonundan itibaren Ehl-i Hadîs'ten çok daha güçlü olmuştur. IV/X. yüzyıla gelindiğinde ise tablonun Ehl-i Hadîs-Hanefilik mücadelesinden Şâfilik-Hanefilik mücadelesine evrildiği müşahede edilmektedir. Mâtürîdî'nin yaşadığı dönemin sonlarında artık Semerkant'ta birçok Şâfiî medrese eğitim vermeye başlamıştır. Şâfiî mezhebinin Mâverâünnehir'de Hanefîler için zorlu bir rakip haline gelişi, Mâtürîdî'nin *Te'vîlâtü'l-Kurân* adlı eserinde yaptığı Şâfiî eleştirilerinden de anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslam Mezhepleri Tarihi, Mâverâünnehir, Ehl-i Hadîs, Ehl-i Rey, Mâverâünnehir Hanefiliği.

The Relationship of Ahl-i Ḥadīth-Ḥanafism in Khorasan and Transoxiana until IV/X. Century

Abstract

This research aims to reveal the relationship between Ahl-i Ḥadīth-Ḥanafism, first, in Khorasan where sectarian belonging began to form from the middle of II/VIII. century and later in Transoxiana to the IV/ X. century. The agenda of Khorasan, unchanged after conquest, was parallel to Baghdad during the Abbasid period. The two opposing ecoles of Khorasan's struggle became clear during the reign of Me'mun and then the Tahiris. Far from the center, in Transaxoiana, it is difficult to be informed of the Ahl-i Ḥadīth. Nonetheless, the available findings show that it changed in favor of Ḥanafism, Balkh and Transaxoiana. The representation of the Ḥanafism in the region since the end of the II/VIII. century is much more powerful than the Ahl-i Ḥadīth. In the IV/X. century, it is observed, the picture of the struggle of the Ahl-i Ḥadīth-Ḥanafism evolves into the struggle of Shāfi'ism-Ḥanafism. At the end of the period in which Mâtürîdî lived, many Shāfi'î madrasahs started to teach in Samarkand. It is understood from Mâtürîdî's criticism about al-Shāfi'î in many places in *Ta'wîlât el-Qur'an* that Shāfi'î sect became a formidable opponent for Transaxoiana Ḥanafis.

Keywords: History of Islamic Sects, Transaxoiana, Ahl-i Ḥadīth, Ahl al-Ra'y, Transaxoiana Ḥanafism.

Giriş

Ehl-i Hadîs ve Ehl-i Rey, İslam düşünce tarihinde II/VIII. yüzyılın başlarından itibaren kendini belli etmeye başlayan karşıt dinî anlayışlardır. İki zihniyet arasındaki tartışmanın hareket noktası, rivayetlerin nasıl kullanılması gerektiği ve reyin kullanımı probleminin dile getirilmesi şeklinde somutlaşmaktadır.¹

Toplum, fetih süreciyle birlikte Arap olmayan Müslümanların Arap nüfusundan fazla olduğu çok milletli bir yapıya dönüşmüştür. Me'mun döneminden itibaren kendini hızlı bir şekilde gösteren

¹ Kadir Gürler, *Ehl-i Hadîs'in Düşünce Yapısı; İlk Dönem Ehl-i Hadîs Örneği* (İstanbul: Emin Yayınları, 2007), 25.

değişim; akla mesafeli yaklaşan, normatif düşünceye dayalı geleneksel anlayışı savunan Ehl-i Hadîs ile içtihadı da işin içine katan rey taraftarını karşı karşıya getirmiştir.²

Ebû Hanîfe ile onun ilmî meselelere yaklaşımından hazzetmeyen bir kısım Ehl-i Hadîs arasındaki çekişme eskiden beri mevcut olmuştur.³ Mürcî eğilimli Hanefilik, başından beri Ehli-Hadîs'in her zaman tepkisini çekmiştir.⁴ Zamanla Hanefiliğin Ehl-i Rey'i temsil eden "kurum" haline gelişi, devlet ve toplumda hüsnü kabul görmesi ve ardından Mihne'de yaşananlar, Hanefilik karşıtı olan süreci hızlandırmıştır.

Ehl-i Hadîs ve Ehl-i Rey arasında tartışmalar, Mihne sürecinin ardından ilişkileri koparacak dereceye ulaşmıştır. Bu iki grup, olumsuz düşüncelerini sonraki nesillere de taşımışlardır.⁵ Mihne'nin ortaya çıkardığı ayrılık, olumsuz enerjisini kendi içerisinde sürekli büyütürken çok uzun süre daha devam ettirmiştir.⁶ Gruplar arasındaki farklılaşma, tarafların gereksiz meselelere dair reddiyeleriyle içinden daha da çıkılmaz bir boyuta taşınmaktaydı.⁷

İki grup arasındaki ilişkinin öne çıkan yönü, daha ziyade Bağdat'ta yaşanan Mihne merkezli gelişmelerdir. Horasan ve Mâverâünnehir'in İslamlaşmasıyla birlikte güçler arası mücadele buralara kadar taşınmıştır. Horasan ve Mâverâünnehir'deki bu zih-

² Muhammed Âbid Câbirî, *Arap Aklının Oluşumu*, çev. İbrahim Akbaba (İstanbul: İz yay., 1997), 44-48, 139.

³ Ebû Amr Yusuf b. Abdullah Muhammed b. Abdilberr, *Câmiu beyâni'l-ilm*, thk. Ebû'l-Eşbâl ez-Züheyri (Suudi Arabistan: Dâru'l-İbni'l-Cevzi, 1994), 1079.

⁴ Sönmez Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler* (Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2002), 59.

⁵ Sa'dî e l-Hâşimî, *Ebû Zur'a er-Râzî ve cuhûhuduhû fi's-sünneti'n-nebeviyye meâ kitâbi'd-duafâi ve ecvibetihî alâ es'ileti'l-Berzâi* (Medine: İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî bi'l-Câmiati'l-İslâmiyye, 1982), 34-35; Muhammed b. Muhammed Ebû'l-Huseyin İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, thk. Muhammed Hâmid el-Fakî (Beyrut: Dâru'l-Mârife, t.y.), 35.

⁶ Muhammed Zâhid Kevserî, "Fırkaların Tarihine Bir Bakış" (*Tebyinü kezbi'l-müfterî* adlı esere yazdığı mukaddime), çev. Mehmet Emin Özafşar, Mehmet Emin Özafşar (ed.), *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı* (Otto Yayınları, Ankara 2015), 98.

⁷ Kirmanlı Harb b. İsmail es-Seyrecânî (280/893) isimli "hadis ilminin inceliklerine çok vakıf olmayan" bir muhaddis *es-Sünnetü ve'l-cemâatü* isminde bir eser kaleme alır. Ehl-i Rey'den Horasanlı bir alim es-Seyrecânî'ye cevap vermek için kaleme alınmış gibi görünen reddiyesinde asıl hedefe Yahyâ b. Maîn (öl. 233/847), İbn Medenî (öl. 234/848), İbn Ebî Heyseme (öl.279/892) ve Buhârî (öl. 256/869) gibi Ehl-i Hadîs'in büyüklerini koyar. Bkz. Ebû Muhammed Hasen b. Abdirrahman er-Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâî* thk. Muhammed Accâc el-Hatîb (y.y.: Dâru'l-Fikr, 1984), 309-310.

niyet çatışması, merkezden oldukça uzakta olmaları dolayısıyla dikkatlerden kaçmıştır. Oysa Horasan'da Ehl-i Rey'in temsilcisi olan Hanefilik karşıtı güçlü bir damarın II/VIII. yüzyılın ortalarından itibaren var olmaya başladığı rahatlıkla müşahede edilmektedir. Bu damar, Bağdat'ta ortaya çıkacak güçlü Ehl-i Hadîs'in öncülere olan şahsiyetlerdir. Rey ve reyi savunanlara karşı olan bu şahsiyetler, Horasan'da toplum ve yönetim tarafından saygı gören aktif kişiliklerdir.

Horasan ve Mâverâünnehir geniş bir bölgeyi ifade etmektedir. Ehl-i Hadîs çevrelerin bu geniş coğrafyada farklı Hanefî anlayışlarla muhatap olduğu görülmektedir. Ehl-i Hadîs'in üçüncü yüzyılda Horasanda'ki muhatapı Hanefî kimliğe sahip Kerrâmîye'dir. Tahiri yönetimi tarafından da itibar edilen Ehl-i Hadîs Hanefî-Kerrâmî düşünceye karşı mücadele etmişlerdir. Bu kişilerin Ehl-i Rey ve Mürcie olarak gördükleri Hanefîlerle olan mücadeleleri sonraki nesil Ehl-i Hadîs'i etkilemiştir. Bu kişilerin öğrencileri olan sonraki Ehl-i Hadîs rey ve ircâ konularında son derece sert bir tavır sergilemişlerdir. Mâverâünnehir'de ise iki dinî anlayışın ilişkisi farklı bir gelişim göstermiştir. Bölgede Kerrâmî Hanefîlik çok görünür durumda değildir. Bunun yerine bölgenin fethinden ve İslamlaşmasından itibaren bölgede var olan, usûlde ve fîrûda bir ayrıma gitmeksizin Ebû Hanîfe'yi takip etmeleri ile maruf Mâverâünnehir Hanefîleri var olagelmiştir. Buna karşılık Ehl-i Hadîs güçlü bir cemaatin varlığı tespit edilememektedir. Ancak bu durum dördüncü yüzyılın başlarına doğru değişmeye başlayacaktır. Üçüncü ve dördüncü yüzyılda Horasan ve Mâverâünnehir'de iki dinî anlayışın etkileşimi, bu anlayışların daha sonraki gelişiminin anlaşılmasında önemli bir aşamayı ifade etmektedir.

270 | db

1. Mâverâünnehir Hanefîliği

Hanefîlik, İslam toplumunda oldukça erken bir dönemde kurumsallaşan ve Irak, Horasan ve Mâverâünnehir'de geniş bir yayılma alanı bulan bir mezheptir. Bünyesinde birçok farklı eğilimi barındıran bir yapı olmasıyla dikkat çeker. Hanefîlikte fıkıh ve kelâm genelde iç içe olmuştur. Bu durum, muhatap olduğu coğrafi ve kültürel yapının çeşitliliği hesaba katıldığında şaşırtıcı değildir. Hanefîliğin Horasan ve Mâverâünnehir'de engellenemeyen yükselişi ve tartışmasız üstünlüğünün anlaşılmasında, ircâ anlayışının önemli bir payı vardır.

Mâverâünnehir Hanefiliğinin izinin takibi için, II. Asır ile IV. asır arasındaki Hanefî alimlerin kronolojik olarak ele alınması bölgedeki Hanefî etkinliğinin ortaya konması açısından önemlidir. Bu maksatla Ebû Hanîfe'nin hayatta olduğu dönemden başlayarak bölge şehirlerine bakmak ve bu amaçla da ilk olarak Belh şehrine kadar gitmek gerekmektedir.

1.1. Belh

Horasan'ın doğusundaki Mâverâünnehir'e sınır oluşu, Belh'i konumuz açısından önemli kılmaktadır. Şehirde hâkim olan dinî anlayış, Mâverâünnehir'in İslamlaşmasında kendisini en başından beri güçlü bir şekilde hissettirmiştir.

Horasan'lı Müslümanlar ilim tahsili için Irak'a geldiklerinde burada çeşitli âlimlerden yararlanırken, Belhliler özellikle Ebû Hanîfe'yi tercih etmekteydiler. Bundan dolayı Belh şehrine “Merhab-âbâd” ve “Dâru'l-Fıkıh” deniliyordu.⁸ Aslında övgü maksatlı olan bu ifade, Kûfe meşâyihinden bazı kişilerce, muhtemelen propaganda maksatlı olarak “Mürciî-âbâd”(Mürcie'nin Kalesi) şeklinde ifade ediliyordu.⁹

Belh'te Ebû Hanîfe'nin ashabından dikkat çeken ilk isim, Belh'li Ebû Bestâm Mukâtîl b. Hayyân en-Nudabî'dir (öl. 150/767'den sonra).¹⁰ O, Ebû Hanîfe'nin arkadaşı olup aynı zamanda Semerkant'taki ilk Hanefî kadıdır.¹¹ Bölge halkının Müslüman olmasında onun epeyce katkısı olmuştur.¹²

Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinden diğer bir isim de, Ebû Ali Ömer b. Muhammed b. Meymûn er-Remmâh'tır (öl. 171/787). O, Bağdat'ta Ebû Hanîfe'nin ilim halkasına devam etmiş ve daha sonra Belh'e dönmüştür.¹³ Oğlu Abdullah b. Ömer de Nişabur kadılığı,

⁸ Muhammed b. Muhammed el-Bezzâzî el-Kerderî, *İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe Menkıbele-ri-Menâkıbü'l-İmâm Ebû Hanîfe* çev. Muhammed b. Ömer Halebî, Mustafa S. Kaçalin (Misvak Neşriyat, İstanbul 2010), 2/267.

⁹ Safiyyüddin Ebû Bekr Abdullah b. Ömer Vâiz Belhî, *Fedâilü Belh*, çev. Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin Hüseyinî el-Belhî (Tahran: İntişarat-ı Bünyâd-ı Ferheng-i İnan, 1931), 28-29.

¹⁰ İbn Ebî'l-Vefâ Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed b. Muhammed el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye fî tabakâti'l-hanefiyye* (Karaçi: Mîr Muhammed Kütüphâne, ty), 2/555.

¹¹ Vâiz Belhî, *Fedâilü Belh*, 75, 78.

¹² Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaûd (y.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 6/340.

¹³ Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye*, 1/399.

torunu olan Muhammed b. İbrâhîm er-Remmâh (öl. 324/935) da Belh kadılığı yapmıştır.¹⁴

Belh'li bu şahıslar sadece ilmî yönleriyle öne çıkmış değillerdi. Bu kişiler Semerkant ve Buhâra'nın fethi sürecinde önemli görevler üstlenmişlerdir. Bunun da etkisiyle Semerkant ve Buhâra halkı, dine dair bilgilerini bu insanlardan öğrenmişlerdir.¹⁵

Ekolün en önemli isimlerinden birisi olarak Ebû Mutî el-Belhî (öl. 199/814) ismi öne çıkmaktadır. O, Ebû Hanîfe'nin önemli öğrencilerindedir.¹⁶ Ömer b. Muhammed'in ardından 16 yıl Belh kadılığı yapmıştır.¹⁷ Her ne kadar uzun süre kadılık görevinde bulunmuş olsa da, fıkıhtan çok kelâma dair görüşleriyle öne çıkmaktadır.¹⁸ Ekol içerisinde Ebû Mutî el-Belhî'yi öne çıkaran hususlardan birisi, onun Semerkant Ehli'nin önemli eserlerinden *el-Fıkhu'l-Ebsat*'ı Ebû Hanîfe'den rivayet eden kişi olmasından kaynaklanmaktadır.¹⁹ O, Ebû Hanîfe'ye ait²⁰ diğer önemli bir eser olan *el-Âlim ve'l-müteallim*'in de ravisidir. Bu eseri, Ebû Hanîfe'nin öğrencisi ve ese-

¹⁴ Bk. Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye*, 1/279, 399, 2/4.

¹⁵ Nerşahî, yeni Müslüman olan Buhâra halkının Arapça ifadeler yerine kendilerine telkin edilen Farsça ifadelerle namaz kıldıklarını aktarmaktadır. Bu örnekte de görüldüğü gibi, bölge halkı, İslam'ı ilk olarak cihat amacıyla bölgeye gelmiş Arap Müslümanlardan görse de, dini öğrenirken ekseriyeti, Ebû Hanîfe'den ilim tahsil etmiş olan ilk nesil Fârisî halkla muhatap olmuşlardır. Bk. Ebû Bekr Muhammed b. Câfer en-Nerşahî, *Târîhî Buhârâ*, çev. Erkan Göksu (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013), 76.

¹⁶ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Mizânü'l-İtidâl fî nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Beyrut: y.e.y., 1963), 1/574; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî (öl. 748/1348), *el-İber fî haber men gaber*, thk. Ebû Hâcir Muhammed es-Saîd (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, t.y.), 1/257; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye*, 2/265; Muhammed Abdülhalîm b. Muhammed el-Leknevî (öl. 1285/1868), *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye* (Mısır: Matbaatü's-Saâde, 1906), 68.

¹⁷ Bölge halkı tarafından sevilmeyen Abbasi valisi Ali b. İsâ b. Mahan (öl. 195/811), iktidara geldiğinde, Ömer b. Muhammed'i görevden alarak, yerine, Hanefî önde gelenleri dışlayıp cezalandırarak baskı altına alan kadılar atamıştır. Fakat halk arasında valiye karşı bir nefret oluşmuş ve bunun sonucunda vali, kovalanarak şehirden çıkartılmıştır. Ebû Mutî'nin kadılığı da, bu olaydan sonra gerçekleşmiştir. Bk. Vâiz Belhî, *Fedâilü Belh*, 145-154.

¹⁸ Sönmez Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 217.

¹⁹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye*, 2/265.

²⁰ Zehebî, yaygın kanaatin aksine, bu eserin sahibi olarak Ebû Mukâtil es-Semerkandî'yi göstermektedir. Bk. *Mizânü'l-İtidâl*, 1/557.

rin tek ravisi olan Ebû Mukâtil Hafs b. Selm es-Semerkandî el-Fezzârî'den (ö 208/823) rivayet etmiştir.²¹

Ebû Mutî el-Belhî'nin ardından, diğer önemli bir kişi olan Ebû Osman Şeddâd b. Hakîm'den (öl. 214/829) de bahsetmek gerekmektedir. Şeddâd, Ebû Mutî'nin ardından Belh kadılığını üstlenmiştir.²² Ayrıca o, Ebû Hanîfe'nin ardından bir süre ders halkasını devam ettiren Züfer b. el-Hüzeyl'in (öl. 158/775) de öğrencisidir.²³ Onun Muhammed eş-Şeybânî (öl. 189/805) ile yazıştığı da bilinmektedir.²⁴ Kendisinden, "Belh ulemâsının ulusu" olarak söz edilmiştir.²⁵ Ayrıca, adaleti yerine getirme konusunda yönetici-halk ayırımı gözetmeyecek derecede dirayete sahip bir kadı olarak tanınmıştır.²⁶

Ekolün önemli isimlerinden diğer biri de, Semerkant Ehli'nin kelâmi çerçevesini belirleyen birkaç eserden biri olan *er-Risâle ilâ Osman el-Bettî* (öl. 143/760) adlı eseri Belh'e taşıyan kişi olan Ebû Bekir Nusayr b. Yahyâ b. Muhammed b. Şücâa'dır (öl. 268/881).²⁷ O ayrıca, Ebû Mutî el-Belhî'den *el-Fikhu'l-ebsat*'ı da rivayet etmiştir.²⁸ Belh uleması, Ebû Hanîfe'nin ashâbı ve Ebû Mutî el-Belhî'nin rivayetlerini Nusayr b. Yahyâ'dan dinlemiştir.²⁹ Ebû Süleyman el-Cüzcânî'nin de öğrenciliğini yapmış olmakla birlikte³⁰ onun fikir ve faaliyetlerine ilişkin fazla bilgiye sahip değiliz.

Yukarıda verilen örnekler, Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinin, Belh şehrindeki sosyo-politik ve dinî etkisini ortaya koymaktadır.³¹ As-

²¹ Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb el-Verrâk İbnü'n- Nedîm, *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramazan (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1997), 251.

²² Vâiz Belhî, *Fedâilü Belh*, 191.

²³ Bu durum, ekolün Ebû Hanîfe'nin genç öğrencisi Muhammed eş-Şeybânî ve Ebû Yusuf dışında Züfer'den de istifade ettiğini göstermektedir.

²⁴ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye*, 1/256.

²⁵ Kerderî, *İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin Menkibeleri*, 2/64.

²⁶ Vâiz Belhî, *Fedâilü Belh*, 189.

²⁷ Kutlu, *Mürchie ve Tesirleri*, 224.

²⁸ Ebû'l-Muzaffer İmâdüddîn Şâhfûr b. Tâhir el-İsferâyînî, *et-Tebstür fi'd-dîn ve temyizi'l-fırkatî'n-nâciye*, thk. Kemal Yusuf el-Hût (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1983), 184.

²⁹ Mahmud b. Süleyman el-Kefevî, *Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr*, İran Millî Şûrâ Meclisi Ktp., 87846, 1/315.

³⁰ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye*, 2/200; Kefevî, *Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr*, 1/314.

³¹ Burada adını andığımız isimlerin dışında, Ebû Hanîfe'nin diğer birçok öğrencisi Belh şehrinin ilk âlimleri arasında kayda geçmiştir. Selm b. Sâlim (öl. 174/790-791) (Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî (öl. 568/1172), *Menakibu Ebû Hanife*, (Haydarabad: Dâiratü'l-Meârif, 1903), 1/247; Vâiz Belhî, *Fedâilü Belh*, 156); Ebû Muâz Halid b. Süleyman (öl. 199-814-815) (Vâiz Belhî, *Fedâilü Belh*, 142-145); el-Mütevekkil b.

İnâda Mâtürîdî'nin içerisinde geldiği Mâverâünnehir Hanefiliği ile özdeşleşmiş itikadî görüşlerin, öncesinde Belh'te belirgin şekilde kendini hissettirdiği ortaya çıkmaktadır. Yukarıda da belirttiğimiz Belhli Hanefilerin Semerkantlı Hanefilerle olan ilişkileri, Mâverâünnehir'de de ekolün hâkim dinî anlayış haline gelişinde önemli bir etken olmuştur.

1.2. Semerkant

Semerkant, Belh şehrine olan yakınlığı sayesinde Hanefiliğin Mâverâünnehir'deki gelişiminde önemli bir yere sahiptir. Mezhebin Semerkant'taki ilk etkili isminin Ebû Mukâtil Hafs b. Selm es-Semerkandî (208/823) olduğu zikredilebilir.

Ebû Mukâtil, Semerkant'ta Hanefiliği yayan Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinden Nasr b. Ebî Abdilmelik el-Atekî, Şerik b. Ebî Mukâtil, Maruf b. Hasan, Yunus b. Sabîh ve İshak b. İbrahim el-Hanzalî gibi isimlerin önderi olarak bilinmektedir.³² O, şehirde fetva veren birkaç kişiden biridir.³³ Ebû Mukâtil'in adı, Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'yi Ebû Hanîfe'ye bağlayan silsilede de geçmektedir.³⁴ Oğulları Ebû Osman ve Ömer b. Ebû Mukâtil (öl. 219/826-827), Tâhirî yönetiminde sırasıyla Semerkant kadılığı yapmışlardır³⁵ İki oğlunun ardından gelenek devam etmiş ve bu göreve onların öğrencileri getirilmiştir.³⁶

Ebû Mukâtil, ekolün kalamî çerçevesini belirleyen birkaç eserden biri olan *el-Âlim ve'l-müteallim*'in tek ravidir. Bu durum, onun

İmrân (Mekkî, *Menâkib*, 1/247); Ebû Muhammed el-Hasen b. Muhammed el-Leysî (Mekkî, *Menâkib*, 1/248); İsam b. Yusuf (öl. 215/830) (Vâiz Belhî, *Fedâilü Belh*, 202-206) bu isimlere örnek olarak verilebilir.

³² Mekkî, *Menâkib*, 1/246, 554.

³³ Ebû Ya'lâ Halîl b. Abdullah el-Kazvînî, *el-İrşâd fî marifeti ulemâi'l-hadis*, thk. Muhammed Saîd Ömer İdris (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1986), 3/975.

³⁴ Beyâzîzâde Ahmed Efendi (öl. 1098/1687), *İşârâtü'l-merâm min ibârâti'l-imâm*, thk. Yusuf Abdürrezzak eş-Şâfiî (Karaçi: Zam Zam Publishers, 2004), 23.

³⁵ Necmüddin Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Nesefî, *el-Kand fî zikri ulemâi Semerkand*, thk. Muhammed el-Fâryâbî (S. Arabistan: Mektebetü'l-Kevser, 1991), 154, 334.

³⁶ Ebû Mukâtil'in iki oğlunun ardından, onların ve Ali b. İshak'ın öğrenciliğini yapan Ömer b. Hafs b. Yakup en-Sencedîzekî es-Semerkandî (öl. 240/854), daha sonra onun öğrencisi Ebû Abdillâh Muhammed b. Seleme (öl. 268/881) Semerkant kadılığı yapmıştır. Bk. Nesefî, *el-Kand*, 334; Leknevî, *el-Fevâid*, 168. Ayrıca bk. Ahmet Ak, *Büyük Türk Âlimi Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik* (İstanbul: Bayrak Matbaası, 2008), 168.

ekol içerisinde önemli bir yerinin olduğunu teyit etmektedir.³⁷ Ayrıca eserin rivayet zincirinde Ebû Mukâtil'den sonra Ebû Mutî el-Belhî'nin oluşu, bu kitabın Belhlilere Semerkant'lı Hanefilerden geçtiğini göstermektedir. Bununla birlikte bu durum, ekolün gelişiminde Belh'ten Semerkant'a doğru tek yönlü bir geçişten ziyade bir eş zamanlılığın göstergesi olarak da anlaşılabilir.

Vâiz el-Belhî, sûfi Ebû Bekir Muhammed b. Ömer el-Verrâk el-Hakîm et-Tirmizî (öl. 280/893) ile ilgili bir bölümde, *el-Âlim ve'l-müteallim* ile ilgili değerli bir bilgi aktarmaktadır. O, Belh camisinde, Ebû Bekir el-Verrâk'a tahsis edilmiş özel bir mahfilden bahseder. Burada ona ait birçok musannef eser bulunduğunu, bunlardan bir tanesinin de *el-Âlim ve'l-müteallim*'in tam metni olduğunu ifade etmektedir.³⁸ Bu bilgi ışığında, ekole ait bu önemli eserin, III/IX. yüzyılın son çeyreğinde Belh camisinde tetkik edildiğini düşünebiliriz. Bu da, ekole ait bu eserin Semerkant'ın ardından Belh'te de geniş bir bilinirlik düzeyine ulaştığını göstermektedir.

Ebû Bekir Muhammed b. Mukâtil er-Râzî (öl. 248/862) de Mâverâünnehir Hanefiliğinin III/IX. yüzyıldaki önemli temsilcilerinden biridir. Râzî, hem Muhammed b. el-Hasen b. eş-Şeybânî'nin öğrencisi, hem de Mâtûrîdî'nin hocası olarak³⁹ önemli bir yere sahip olup *el-Âlim ve'l-müteallim* adlı eserin ravileri arasında da yer almaktadır. Onun Rey kadılığı yaptığı da rivayet edilmektedir.⁴⁰

Mâverâünnehir Hanefiliği içerisinde Semerkant özel bir konuma sahiptir. Bu özel konum, Semerkant Ehli kelamcılarının kelamî gündemi takip etmeleriyle yakından ilgilidir. Bu bakımdan önemli bir isim de, Belh'in Cûzcân bölgesinden olan Ebû Süleymân Mûsâ b. Süleymân el-Cûzcânî el-Bağdâdî'dir (öl. 200/816). Cûzcânî, Bağdat'ta eğitim görmüştür. Ebû Yusuf ve Muhammed eş-Şeybânî'nin (öl. 189/805) öğrencisi idi. Şeybânî'nin *Zâhirü'r-rivâye* veya *Usûl* adlarıyla bilinen ve Hanefî mezhebinin ana kaynaklarını oluşturan

³⁷ Josef Van Ess, Ebû Mukâtil es-Semerkandî'nin *el-Âlim ve'l-müteallim* ve *el-Fıkhü'l-ebvat* gibi eserleri hocası Ebû Hanîfe'nin fikirlerine dayandırarak, öğrenme diyalogu prensibiyle telif ettiği kanaatindedir. Bk., *İlmü'l-kelem ve'l-müctema' fi karni's-sânî ve's-sâlis li'l-hicrî*, çev. D. Salime Salih (Bağdad, Beyrut: Menşûrâtü'l-Cemel, 2008), 1/274.

³⁸ Vâiz Belhî, *Fedâil-i Belh*, 262.

³⁹ Beyâzîzâde, *İşârâtü'l-merâm*, 21-23; Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed el-Hüseynî ez-Zebîdî, *İthâfü's-sâdeti'l-müttakîn bi şerhi ihyâi ulûmiddîn* (Beyrut: Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, 1994), 2/5.

⁴⁰ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye*, 2/134, 408.

Kitâbü'l-Asl adlı eserinin en güvenilir ravisi sayılmaktadır.⁴¹ Ayrıca siyer ve fıkha dair eserleri olduğu da rivayet edilmektedir.⁴² Matûrîdî'nin silsilesindeki Horasanlı kişilerden farklı olarak, Bağdat'a yerleşmiş ve vefat edene kadar orada yaşamıştır.⁴³

1.3. Buhâra

Mâverâünnehir bölgesinin önemli merkezlerinden biri olan Buhâra'nın İslamlaşması, Belh gibi Horasan'a dâhil diğer şehirlerden yarım asır kadar sonra gerçekleşmiştir. Bununla birlikte, Hanefîliğin şehirdeki görünürlüğü yine de erken bir dönem olan II/VIII. yüzyılın sonlarına doğru tespit edilebilmektedir. Mezhebin buradaki gelişiminde öne çıkan isim, Ebû Hafs Ahmed b. Hafs b. ez-Zibrikân el-İclî el-Buhârî'dir (öl. 217/832). Kendisinden, Ebû Yusuf ve Muhammed eş-Şeybânî'nin öğrencisi, Mâverâünnehir ve tüm Doğu'nun fakihî, re'y konusunda önemli bir yere sahip bir kişi olarak bahsedilmektedir.⁴⁴ Ebû'l-Muîn en-Nesefî de onu, Horasan ve Mâverâünnehir'deki fukahânın önderi olarak görmüştür.⁴⁵ O, bir süre Bağdat'ta kalmış ve Muhammed eş-Şeybânî'nin son eseri *es-Siyerü'l-kebîr*'i kaleme almadan önce oradan ayrılmıştır.⁴⁶ Buhâra'da Ebû Hanîfe'nin ashabından yapılan rivayetlerin çoğunun kaynağı ona dayandırılır. Ebû Hanîfe'nin görüşleri, Buhâra'da onun kaleme aldığı eserlerle bilinir olmuştur.⁴⁷ Buna, Ebû Hanîfe'nin ircâyâ dair itikadi düşünceleri de dâhildir.⁴⁸ Ebû Hafs el-Kebîr'in Hanefîlik konusundaki hassasiyetine dair bilgimiz olsa da, kendisinin kelâmî

⁴¹ O, ayrıca Abdullah b. Mübârek ve Amr b. Cüme'î'den hadis rivayet etmiş, ondan da Ebû Hâtîm er-Râzî, Kadî Ahmed b. Muhammed el-Birtî, Bişr b. Mûsâ el-Esedî ve Abdullah b. Hasan el-Hâşimî gibi âlimler rivayette bulunmuşlardır. Bk. Abdülkadir Şener, "Cûzcânî, Ebû Süleyman", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim: 21.02.2019).

⁴² Şener, "Cûzcânî".

⁴³ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 255.

⁴⁴ Zehebî, *Siyer*, 8/313; Kefevî, *Ketâbü a'lâmi'l-ahyâr*, 1/230; Leknevî, *el-Fevâid*, 235.

⁴⁵ Ebû'l-Muîn Meymûn b. Muhammed en-Nesefî, *Tebsiratü'l-edille fî usûlü'd-dîn alâ tarîkâtü'l-imam ebî Mansûr el-Mâtürîdî*, thk. Muhammed el-Enver Hamid İsa (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyyetü li't-Türâs, 2011), 1/554.

⁴⁶ Bk. Ebû Bekr Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *Şerhu Kitâbi's-siyerü'l-kebîr*, thk. Ebû Abdullah Muhammed Hasan (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997), 1/3.

⁴⁷ Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, 1/554; Bk. Kefevî, *Ketâbü a'lâmi'l-ahyâr*, 1/216.

⁴⁸ Van Ess, *İlmü'l-kelem*, 2/831. Sem'ânî'de geçen bir rivayette, Ebû Hafs imamı "söz" olarak tanımlamaktadır. (Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî (Haydarabad: Meclisü Dâirati Meârifî'l-Osmaniyye, 1962), VII: 126). Bu, onun Kerrâmî iman tanımını kabul ettiğini akla getirebilir. Ancak bu ifadeyle o, ikrar ve tasdiği kastetmiş de olabilir. Bk. Kutlu, *Mürce ve Tesirleri*, 259.

görüşlerine dair, kadere imanın gerekliliği konusundaki bir rivayet⁴⁹ dışında başka bir bilgiye sahip değiliz.

Ebû Hafs el-Kebîr'in oğlu Ebû Abdullah b. Ebî Hafs (öl. 270/883 civarı) da, kendisi gibi Buhâra halkının saygı gösterdiği kanaat önderi bir kişiliktir.⁵⁰ O, Buhâra kadılığı yapmış ve burada birçok öğrenci yetiştirmiştir.⁵¹ Nerşahî'nin aktardığına göre, Buhâra şehrinin ve dolayısıyla tüm Mâverâünnehir'in Sâmânî yönetimine geçişi, Ebû Abdullah'ın gayretleriyle gerçekleşmiştir.⁵²

Mâverâünnehir sınırında bulunan Belh ve bölgenin iki büyük merkezi Semerkant ve Buhâra halklarının İslamlaşmasında Ebû Hanîfe'nin arkadaşlarının önemli bir katkısı olmuştur. Bölgenin yerlisi olan bu şahsiyetlerin toplumda güçlü bir karşılığı vardır. Merkezi hükümet Belh şehrine atadığı kadılarla Hanefî önde gelenleri baskı altına almaya çalışmıştır. Ancak merkezin bu politikası başarılı olamamış, şehirde bölge halkının saygı duyduğu yerli Hanefî kadılar atanmaya devam etmiştir. Merkezi yönetime daha uzak olan Semerkant ve Buhâra'da ise, Hanefîlerin böyle bir engelle karşılaşmadığı görülmektedir. Sâmânî hakimiyetinin tüm Mâverâünnehir'e yayılmasında Hanefî kanaat önderlerinin rolü, onların bölgede sahip oldukları gücü göstermesi açısından değer taşımaktadır.

2. Horasan'da Ehl-i Hadîs'in Öne Çıkması ve Rey Karşıtlığı

Fetihlerle doğru orantılı olarak Horasan'da her alanda hızlı bir değişim yaşanmıştır. Emevîler döneminde Horasan'da siyasi ve dinî kökleşmenin oluşması için ise en az bir yüzyıl geçmesi gerekmişti. Ancak bu durum; farklılıkların, ayrılıkların ve kültür çatışmalarının ortadan kalkması anlamına gelmiyordu.⁵³ Horasan'ın gündemi, tıpkı fetih sürecinde olduğu gibi, Abbasîler döneminde de Bağdat'la paralellik arz etmekteydi. Yani Ehl-i Hadîs ve Ehl-i Rey arasındaki mücadele bu dönemde de devam etmiştir. İki zıt anlayışın Horasan'daki söz konusu mücadelesi, Me'mun sonrasında Tâhirîler döneminde kendini iyice belli etmiştir.

⁴⁹ Zehebî, *Siyer*, 8/314.

⁵⁰ O'nun *Kitâbü'r-redd ale'l-ehvâ* adlı bir eseri olduğu rivayet edilmektedir. Bk. Kefevî, *Ketâbü a'lâmi'l-ahyâr*, 1/324.

⁵¹ Zehebî, *Siyer*, 8/314.

⁵² Nerşahî, *Târîh-i Buhârâ*, 118.

⁵³ Fernand Braudel, *Akdeniz-Tarih, Mekan, İnsanlar ve Miras*, çev. Necati Erkurt, Aykut Derman (İstanbul: Metis Yayınları, 2015), 108.

Ebû Hanîfe'nin ircâ söylemi barındıran doktrini, en başından beri Ehl-i Hadîs tarafından bir tehdit olarak görülmüştür. Ancak burada kastettiğimiz sadece kelamî bir karşı duruş, entelektüel bir kaygı değildir. Süreçte Horasan'daki saray sohbetleri dâhil olmak üzere⁵⁴ mürekkep yalamış herkesin dâhil olduğu bu tartışma, bölgede tutunmaya çalışan dinî anlayışların mücadelesinin bir yansımasıdır.

Rey karşıtlığı söz konusu olduğunda, Ehli-Hadîs'in Horasan'daki ilk temsilcileri arasında Ebû Hamza es-Sükkerî (öl. 168/784), Abdullah b. Mübarek (öl. 181/797) ve Nadr b. Şümeyl (öl. 203/818) gibi isimler öne çıkmaktaydı.⁵⁵ Aralarında en dikkat çekici olanı da Nadr b. Şümeyl idi.

2.1. Nadr b. Şümeyl

Nadr b. Şümeyl, Hanefilere karşı menfi tutumunu, henüz Ebû Hanîfe hayattayken bile her fırsatta dile getirmekteydi.⁵⁶ Basra'da gördüğü ilgisizlik ve birtakım ekonomik sıkıntılardan dolayı Merv'e gelmişti.⁵⁷ Buraya gelişinin ilk zamanlarında Hanefiler kendisine saygı göstermiş ve meclislerinde onu ağırlamışlardı.⁵⁸ Daha sonra, halifenin düzenlemiş olduğu fikrî tartışma ortamlarında yerini almıştır. Merv'de kendisinin ön plana çıkmasındaki en önemli etkenin, Ehl-i Hadîs taraftarlığındaki taassubu olduğu anlaşılmaktadır. Bir süre sonra Me'mun tarafından Merv kadısı yapılmıştır.⁵⁹ Kerderî'nin ifadelerine göre, burada Hanefî kadıların azlettilmesi için ciddi bir çaba içerisine girmiştir.⁶⁰

⁵⁴ Bölgedeki Tâhirî emiri Abdullah b. Tâhir (öl. 230/844)'in huzurunda bu tartışmalar yapılmaktaydı. Bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 7/372; Tâhir'i yönetimi de ircâ düşüncesine sahip Hanefilere yakın durmamayı tercih etmekteydi. Bk. Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Menâkibu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin e't-Türkî (Riyad: Dâru Hicr, 1988-1989), 204.

⁵⁵ Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, 51.

⁵⁶ Mekkî, *Menâkib*, 1/157.

⁵⁷ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Abdillâh b. Mezhic ez-Zübeydî, *Tabakâtu'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim (y.y.: Dâru'l-Meârif t.y.), 55.

⁵⁸ Mekkî, *Menâkib*, 1/157.

⁵⁹ İsmail Durmuş, "Nadr b. Şümeyl", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim: 19.04.2019).

⁶⁰ Kerderî, *İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe Menkibeleri*, 2/94.

Nadr b. Şümeyl, Me'mun'un sarayında Ebû Huzeyfe İshâk b. Bişr el-Buhârî (öl. 206/821)⁶¹ adında bir Hanefî ile imanda istisna üzerine tartışmıştır.⁶² Ayrıca, Ebû Hanîfe'nin uzun süre Belh kadılığı yapan öğrencisi ve Semerkant Ehli'nin seleflerinden Ebû Mutî Hakem b. Abdillâh el-Belhî (öl.199/814) ile de Belh şehrinde "iman ve İslam" kavramlarına dair münazaralar yaptığı ifade edilmektedir.⁶³

2.2. Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm

III/IX. yüzyılda Horasan'da mevcut olan Ehl-i Hadîs damar, varlığını Mihne sürecinden sonra da güçlü bir şekilde hissettiriyordu. Ehl-i Hadîs, Me'mun'un özerklik verdiği Tâhiri erkinin (205/259-821/873) hâkim olduğu bu bölgede ve de Tâhiri sarayında muteber bir konumdaydı. Bu çerçevede dikkatimizi çeken biri olarak Nadr b. Şümeyl'in (öl. 204/820) öğrencisi Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'dan (öl.224/839) da bahsetmemiz uygun olacaktır.

Kâsım b. Sellâm, Merv'de emir Tâhir b. Abdullâh'a yakın bir isimdi. Kaleme aldığı bir eserini ona hediye etmişti.⁶⁴ Ehl-i Hadîs'in, Mürciî-Hanefî doktrine karşı kaleme aldığı *Kîtâbu'l-İmân* serilerinin⁶⁵ ilki onun eseridir.⁶⁶ Hatta onun *Kîtâbu'l-İmân*'ı bu anlamda elimize ulaşan ilk kaynak olup, Ebû Hanîfe'nin temsil ettiği ircâ söylemine karşı oluşan birikimi göstermesi açısından değerlidir.⁶⁷

⁶¹ Ebû Huzeyfe aslen Belhliydi. Buhâra'nın büyük âlimlerinden, Harun er-Reşid'in sarayına davet edilmiş, Bağdat'ta çeşitli konularda ders vermiştir. Kendisinden Bağdatlı ve Horasanlılardan başka kimse rivayette bulunmamıştır. (Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî (Haydarabad: Meclisü Dâirati Meârifî'l-Osmaniyye, 1962), 11/32) O, Ehl-i Hadîs tarafından hedef tahtasına konmuş birisi idi. Anlaşılan, Ehl-i Hadîs'i bir hayli rahatsız etmişti. Bundan dolayı olsa gerek, onu, yalancı ve münker hadis rivayet eden birisi olarak tasvir etmişlerdir. Bk. Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir el-Makrîzî (öl. 845/1442), *Muhtasaru'l-kâmil fi'd-duafâi*, thk. Eymen b. Ârif ed-Dimeşkî (Kâhire: Mektebetü's-Sünne, 1994), 154.

⁶² Kerderî, *İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin Menkıbeleri*, 2/95.

⁶³ Ebû Hâtım Muhammed el-Büstî İbn Hibbân, *Kitâbu'l-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîne ve'd-duafâi ve'l-metrûkîn*, thk. Muhammed Abdülmecid es-Selefi (Riyad: Dâru's-Sumay'î, 2000), 1/304.

⁶⁴ İbnü'n- Nedîm, *el-Fihrist*, 97.

⁶⁵ III/IX. yüzyıldan itibaren yazılmaya başlanan seriye dair bilgi için Bk. Mahmut Yeşil, "Tarihî Süreçte Te'lif Edilen "Kitabu'l-İman"lar ve Günümüze Yansımaları", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 32 (2011): 7-34.

⁶⁶ Bk. Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (öl. 224/838), *Kitâbü'l-İmân ve meâlimühü ve sünenühü ve istikmâliühü ve derecâtühü*, thk. Muhammed Nâsirü'd-Dîn Elbânî (Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 2000)

⁶⁷ Bu tartışmalar, II/VIII. yüzyıl gibi erken bir dönemde Horasan'da hararetle yapılmaktaydı. Ebû Hanîfe'nin Osman el Bettî'ye yazdığı mektubun ana konusu, söz konusu

2.3. İbn Râhûye

Horasan'da Hanefî karşıtı Ehl-i Hadîs mensuplarından belki de en önemlisi, Ebû Ya'kub İshâk b. İbrâhîm b. Muhalled b. el-Hanzalî el-Mervezî İbn Râhûye'dir (öl. 238/853).⁶⁸ İbn Râhûye, aslen Merv'li de olsa 200/815-816 yılında gittiği Nişâbur şehrinde şöhret bulmuştur.⁶⁹ Mukaddesî, onun adına nispetle, Ehl-i Hadîs'in dört kolundan biri olarak "Râhuyye" mezhebinden bahsetmekte ve bu mezhebi, IV/X. yüzyılda bölgede müntesibi bulunan büyük mezheplerden biri saymaktadır.⁷⁰ Horasan'da yetişen en büyük fakih ve muhaddislerden birisi olarak kabul edilen İbn Râhûye,⁷¹ rey ve Ebû Hanîfe karşıtlığında ısrarcı idi.⁷² Tâhirî sarayında da bunun propagandasını yapıyordu. Bir Hanefî olan İbrahim b. Ebî Sâlih ile tartışmasında haklılığını, Ebû Hanîfe'nin bir fiilinde sünnete aykırılığı üzerinden ortaya koymaya çalışmıştı.⁷³ Ehl-i Rey'i temsilen Ebû Hanîfe'yi, Allah'ın kitabını ve Rasûlü'nün sünnetini terk edip kıyasla keyfi hüküm veren birisi olarak görmekteydi.⁷⁴

Ehl-i Hadîs'in Horasan'da, özellikle de Merv şehrindeki etkili isimlerine bakıldığında, onların Bağdat'tan daha önce burada oldukça güçlü bir şekilde temsil edildiği görülür.⁷⁵ Mihne hadisesinde Kur'an'ın yaratılmışlığı fikrine karşı çıkanlardan İbn Râhûye'nin öğrencisi Ahmed b. Hanbel ve Ahmed b. Nasr b. Malik el-Huzâî, Muhammed b. Nuh, b. Meymun el-Medrûb, Nuaym b. Hammâd gibi şahısların Merv'li oluşları bu düşünceyi doğrulamaktadır.⁷⁶

280 | db

tartışmalara cevap vermek içindi. Bk. Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit, "Ebû Hanîfe'nin Osman el-Bettî'ye Yazdığı Risâle", *İmam-ı A'zam'ın Beş Eseri*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: İFAV Yayınları, 2012), 59 vd.

⁶⁸ Ebû Bekr Ali b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Doktor Beşşar Avvâd Maruf (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2002), 7/362 vd.; Ebû İshâk eş-Şirâzî, *Tabakâtu'l-Fukahâ*, thk. İhsan Abbâs (Dâru'r-Râid el-Arabî, Beyrut t.y.), 94; Wensinck, A. J., *The Muslim Creed* (Cambridge: Great Britain, 1932), 105.

⁶⁹ Ebû Abdullah Hakîm en-Nişâburî (öl. 405/1014), *Târîh-i Nişâbur*, nşr. Ali Reza Kiyânî (y.y.: Tehiyye ve Neşr-i elektroni, 2013), 193.

⁷⁰ Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî, *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm* (Leiden, Beyrut ve Kahire: Dâru Sadr ve Mektebetü Medbûlî, 1991), 37.

⁷¹ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, 448.

⁷² Onun Rey ve Ebû Hanîfe karşıtlığına dair bk. Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *Te'vîlu muhtelifi'l-hadîs* (y.y.: el-Mektebü'l-İslâmî, 1999), 105 vd.

⁷³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 7/372.

⁷⁴ İbn Kuteybe, *Te'vîlu muhtelifi'l-hadîs*, 107.

⁷⁵ Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, 51.

⁷⁶ Kur'an'ın yaratılmışlığı fikrine karşı koydukları için Nuaym b. Hammad hapiste vefat etmiş, Ahmed b. Nasr boynunu vurularak öldürülmüştür. Bk. Ebû Abdillâh Şemsüddîn

2.4. Ebû Saîd ed-Dârimî

İshak b. Râhûye'nin öğrencilerinden Ebû Saîd Osmân b. Saîd b. Hâlid ed-Dârimî (öl. 280/894), Horasan'da özellikle Merv'de Hanefilere karşı oluşuyla bilinen bir şahıstır. Dârimî'nin öğrencisi Muhammed b. İshâk b. Huzeyme (öl. 311/924) de, Nişabur ve çevresinde Kerrâmiyye'ye karşı mücadele vermiş ve eserlerinde bu mezhebi hedef almıştır.⁷⁷ Horasan ve Mâverâünnehir'de III/IX. yüzyılın ilk yarısından sonra teşekkül eden Kerrâmiyye, Ehl-i Hadîs'in yeni muhatabı olmuştur. İbn Huzeyme, Küllâbiyye mezhebine karşı da sert muhalefet eden bir kimse idi. O, Allah'ın kelâmının kadim olduğu konusunda kendisiyle aynı düşünen, fakat ayrıntıda farklı bir görüş ortaya atan Küllâbiyye mensubu kimseleri Cehmî olmakla suçlamış, tövbe etmedikleri takdirde boyunlarının vurulması gerektiğini ileri sürmüştür.⁷⁸

2.5. Muhammed b. Eslem

Yine Ehl-i Rey karşıtı önemli bir Ehl-i Hadîs isim, İshak b. Râhûye'nin arkadaşı Muhammed b. Eslem (öl.256/856)'dir.⁷⁹ Onun Cehmiyye⁸⁰ ve Kerrâmiyye'ye⁸¹ karşı eserler kaleme aldığı bilinmektedir. Kitabının giriş kısmında, amelleri imanın işareti olarak şart koşmuştur.

Muhammed b. Eslem'e göre iman; kalbin tasdik etmesi, lisanın da kalpte olanı söze dökerek şهادette bulunmasıdır. Oysaki Kerrâmiyye, kalbin tasdiki şartı olmaksızın dilin söylemesini iman için yeterli saymaktadır.⁸² O; Kerrâmiyye'nin, kulun amellerinin

Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Tezhîbü'l-kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*, thk. Ğanim Abbas Ğanim, Mecdî es-Seyyîd Emin (y.y.: el-faruk el-Hadise, t.y.), 1/210.

⁷⁷ Zeynep Alimoğlu Sürmeli, *Ehl-i Sünnet'in Kerrâmiyye Eleştirisi* (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2018), 136; Kerrâmiyye-Hanefilik münasebetine dair bilgi için bkz. Kutlu, *Mürce ve Tesirleri*, 237; Hüseyin Doğan, *Horasan ve Maveraünnehir'de İlmî Bir İslâm Politikası Kerrâmî Söylem ve Yansımaları* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015), 131-146.

⁷⁸ Ebû'l-Abbâs Takiyyuddîn Ahmed b. Abdilhalîm İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, Abdurrahman b. Muhammed b. Kasım (Medine: Mecmau'l-Melik Fahd, 1995), 6/169-170.

⁷⁹ Ebû Nuaym İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-esfiyâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1988), 9/239.

⁸⁰ İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 9/244.

⁸¹ İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 9/244. İsfahânî, Muhammed b. Eslem'in Kerrâmiyye'ye karşı yazdığı reddiyenin iki ciltten daha fazla olduğunu fakat kendisinin bu eseri özetlediğini de belirtmektedir. Bkz: 9/248.

⁸² İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 9/246.

imanın bir parçası olmadığı, fakat müminin faziletini artıran bir işlevi olduğu iddiasını da sert bir şekilde reddeder.

Muhammed b. Eslem'e göre ashab veya tâbiîn arasındaki fazilet sıralaması, yaptıkları ibadete bağlı değildir. Kerrâmiyye'nin bu konudaki aksi iddiaları da geçersizdir. Ona göre fazilet, Allah tarafından dilediğine verilen bir lütuftur. O, imanı dilediğine lütfeder.⁸³

2.6. Kuteybe b. Saîd es-Sekafî

Rey ve ircâ karşıtlığında Horasan'ın öncü isimlerinden diğer birisi de, Belhli Ebû Recâ' Kuteybe b. Saîd b. Cemîl es-Sekafî'dir (öl. 240/855). Belh'li bir Hanefî olan İbrahim b. Yusuf b. Meymûn b. Kudâme (öl. 239/853)⁸⁴ ile arasında bir olay yaşamıştır. Malik b. Enes'in meclisine katılan İbrahim b. Yusuf'u, Mürcî olduğu kışkırtmasıyla hadis meclisinden attırmıştır. Aralarında husumete neden olan bu olaydan sonra mesele daha ileri bir boyuta taşınmış ve Belh şehrinde nüfuzu olan İbrahim b. Yusuf, Kuteybe b. Saîd'i şehirden kovdurmuştur. Bağdat'a gitmek zorunda kalan Kuteybe, ölene kadar orada yaşamıştır.⁸⁵

İbn Râhûye ve Kuteybe b. Saîd gibi rey ve ircâ karşıtları, sonraki Ehl-i Hadîs nesli ciddi anlamda etkilemişlerdir. Bu durum, Buhârî gibi meşhur bir hadis âliminin şahsında da rahatlıkla müşahede edilmektedir. Onun keskin rey ve ircâ karşıtlığında, hocaları Kuteybe b. Saîd, Muhammed b. Yûsuf el-Firyâbî (öl. 212/854)⁸⁶ ve seleften Ahmed b. Hanbel, İbn Râhûye, Abdullah b. Mubarek ve Nuaym b. Hammâd gibi isimlerin etkili olduğu ifade edilmiştir.⁸⁷

3. Ehl-i Hadîs-Mâverâünnehir Hanefiliği İlişkisi

Ehl-i Hadîs'in Mâverâünnehir'de temsili, anlayabildiğimiz kadarıyla Merv, Nişabur ve Herat gibi Horasan şehirlerindeki kadar güçlü olmamıştır. Ehl-i Hadîs'e mensup ulema özellikle Tâhirî erkini arkalarına alarak, Ehl-i Rey'i temsil eden Hanefileri Horasan'da baskı altına almaya çalışmışlardır. Mâverâünnehir'in ise İslam'ın uç

⁸³ Isfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 9/ 247.

⁸⁴ Belh şeyhi İbrahim b. Yusuf, Ebû Hanîfe'nin ashabından önemli bir yeri olan ve meşhur âlim Ebû Yusufun derslerine devam etmiştir. Bk. Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye*, 1/52-53; Leknevî, *el-Fevâid*, 12-13.

⁸⁵ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye*, 1/53.

⁸⁶ Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, 186.

⁸⁷ Hilmi Merttürkmen, *Buhari'nin Ebû Hanîfe'ye İtirazları ve Aralarındaki İhtilaflar* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1976), 20-22.

bölgesi olması ve Hanefiliğin burada en başından beri güçlü bir şekilde temsil edilmesi, durumu değiştirmiş gözükmektedir.

Ebü'l-Muzaffer el-İsferâyî'nin (ö. 471/1078) verdiği bilgilere göre Azerbaycan ve Ermenistan sınırındaki ribatlarda sadece Ehl-i Hadîs, doğu sınırındaki ribatlarda ise cihat ehli Ehl-i Rey ile Ehl-i Hadîs birlikte bulunuyorlardı. Bu gayretlerini de, Buhâra ve Semerkant gibi sınır boylarında mescit ve ribatlar inşâ ederek ve Allah yolunda cihat ederek gösteriyorlardı.⁸⁸ Ancak bu durum, aralarında bir mücadele olmadığı anlamına da gelmemektedir. Bölgenin fikrî yapısı hakkında fikir vermesi bakımından III/IX. yüzyılın başında Semerkant'ta yaşanan ilginç iki olaydan söz etmek yerinde olacaktır.

Birincisi, Mâtürîdî'nin seleflerinden Ebû Bekir el-Cüzcânî (III/IX. yüzyılın ikinci yarısı) zamanında Ehl-i Hadîs mensubu bir kadınla evlenmek için Hanefilikten vazgeçen bir şahısla ilgilidir. Kızın babası, imamın arkasında rükûya giderken ellerini kaldırarak namaz kılmaya başlayan bu kişiye nikâh için izin verir. Ancak Hanefî olan cemaat, söz konusu kişiyi imanını kaybetmekle korkutur. Neticede bu şahıs nefsi arzusu için mezhebini ve dinini hafife alan bir kişi olarak tasvir edilmektedir.⁸⁹

Diğer olay da, Mâtürîdî'nin mensup olduğu geleneğin Buhâra'ya taşınmasında önemli rol oynayan Ebû Hafs el-Kebîr (öl. 217/832) ile ilgilidir. Cami cemaatından bir kişi, Hanefilikten ayrılarak Ehl-i Hadîs mezhebine geçer ve imamın arkasında Hanefî mezhebine mugayir kıraat eder ve rükû esnasında ellerini kaldırır. Bu kişinin durumu Ebû Hafs el-Kebîr'e bildirildiğinde, o çok sinirlenir ve şahsın boğazını sıkarak. Mesele emire kadar taşınır ve Ehl-i Hadîs mezhebine geçen söz konusu şahsa celde cezası verilir. Ancak ilgili şahsı affetmesi için devreye aracılara girerek Ebû Hafs el-Kebîr'e ricacı olunur ve bunun üzerine bu kişi serbest bırakılır.⁹⁰

Bu örnekler bize, Semerkant ve Buhâra'daki Ehl-i Hadîs cemaati hakkında çok kısıtlı bilgiler sunuyor olsa da ki grup arasındaki rekabeti yansıması yönüyle kayda değerdir. Muhtemelen o dönemde Hanefîler ile Ehl-i Hadîs taraftarları, mezhebi taassuptan dolayı bir arada değil, kendi mescitlerinde ayrı ayrı namaz kılıyorlardı.

⁸⁸ İsferâyî, *et-Tebîr fi'd-dîn*, 195.

⁸⁹ Kefevî, *Ketâbü a'lâmi'l-ahyâr*, 1/242.

⁹⁰ Kefevî, *Ketâbü a'lâmi'l-ahyâr*, 1/242.

Bununla birlikte Ebû Hafs el-Kebîr'in Ehl-i Hadîs şahsa verdiği tepkinin neticesinde Buhâra emirinin bu kişiyi cezalandırmaya kalkması ise, Ebû Hafs'ın nüfuzunu göstermesi açısından önemlidir.

Rey karşıtı Ehl-i Hadîs'e mensup bir genç olan Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî'nin (öl. 256/870), Buhâra'da önemli bir Hanefî olan Ebû Hafs el-Kebîr (öl. 217/832) ile yaşadığı bir olay aktarılmaktadır. Bu rivayete göre Ebû Hafs el-Kebîr, Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî'yi, hatalı bir fetvasından dolayı şehirden kovdurmuştur.⁹¹ Ancak bu rivayet, Ebû Hafs el-Kebîr'in vefatı döneminde Buhârî'nin henüz genç olması sebebiyle ihtiyatla karşılanmıştır.⁹² Sönmez Kutlu ise bu olayın gerçek olduğunu, ancak olayın Ebû Hafs el-Kebîr ile değil, oğlu Muhammed b. Ahmed ile yaşandığı kanaatindedir.⁹³

Buhârî döneminde Buhâra'da kayda değer bir Ehl-i Hadîs cemaati olup olmadığı hususunda çok net bilgilere sahip değiliz. Ancak Buhârî ile ilgili anlatılan bir olay, onların buradaki varlığına işaret etmektedir. Buhârî, Nişabur'da bulunduğu sırada halku'l-Kur'ân'a dair düşüncesini ifade etmek durumunda kalmış ve Ehl-i Hadîs taraftarı Muhammed b. Yahyâ b. Abdillâh ez-Zühî en-Nîsâbü'rî'nin (öl. 258/872) tepkisinden dolayı Nişabur'dan ayrılmak zorunda kalmıştır. Fakat tekrar memleketine dönmek isteyince, Zühî bir mektup yazarak onun şehre girmesini engellemiş ve geri dönmek zorunda kalmıştır.⁹⁴

Ehl-i Hadîs'in Semerkant ve Buhâra'da varlığı, muhtemelen fetih sürecinde bölgeye yerleşmiş olan Arap Müslümanlarıyla başla-

⁹¹ Kefevî, *Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr*, 1/271-272; Leknevî, *el-Fevâid*, 18.

⁹² Leknevî, *el-Fevâid*, 18-19; Mürteza Bedir, "Ebû Hafs El-Kebîr", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim: 24.02.2019).

⁹³ Bk. Kutlu, *Mürce ve Tesirleri*, 259-260; Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, 186. Buhârî, gençlik dönemlerinde Ehl-i Rey'in kitaplarını okuduğunu ifade etmektedir. (Muhammed Cemaleddin Kâsimî, *Hayâtu'l-Buhârî*, thk. Muhammed el-Arnaud (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1992), 15) Hanefî fikhına dair eserleri de, Ebû Hafs el-Kebîr'in meclisine katıldığı ve hadis dinlediği dönemde görmüş olmalıdır. Çünkü o, Buhâra'da Hanefî ilim meclislerine devam ediyordu. Bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 2/322; Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Tağlîku't-tağlik*, thk. Saîd Abdurrahman Musa el-Kuzkî (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1985), 5/387.

⁹⁴ Bk. Hakîm en-Nişâburî, *Târih-i Nişâbur*, 75. Buhârî'nin Nişâbur'dan Buhâra'ya döndükten sonra, Buhâra valisi Hâlid b. Ahmed ez-Zühî ile yaşadığı problem yüzünden şehirden çıkartıldığına dair farklı bir rivayet için bkz. Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbüddîn Ömer b. Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Ali Şîrî (y.y.; Dâru İhyâit-Türâs el-Arabî, 1988), 11/32-33.

mıştır. Fakat Hanefîlerin nüfuzundan dolayı, merkeze daha yakın Horasan'da bile tam anlamıyla etkili olamamışlardır. Özellikle Mâverâünnehir'deki durumları kendileri açısından daha da menfidir. Bununla birlikte batıdaki Ehl-i Hadîs merkezle bağını sürdürmeyi başaran Buhâra cemaati, Semerkant'a göre daha canlı bir profil çizmiştir.⁹⁵

Ehl-i Hadîs-Hanefîlik mücadelesi, Şâfiîliğin IV/X. yüzyılın başından itibaren bölgede tutunmaya başlamasından sonra Şâfiî-Hanefî rekabetine doğru evrilmeye başlamıştır. Bu mücadelenin izlerini, Nesef gibi Mâtürîdî'ye çok yakın bir coğrafyada yaşayan Hanefî âlim Mekhûl en-Nesefî üzerinden de gözlemlemek mümkündür. Mekhûl en-Nesefî, *Kitâbu'ş-Şuâ'* adlı eserinde, namazda elleri kaldıran kişinin namazının fasit olacağına dair Ebû Hanîfe'den bir rivayet aktarmaktadır.⁹⁶ Buna ilaveten, bölgede yayılmaya başlayan Şâfiîliğe karşı Şâfiî'yi küçük düşürecek bir eser de kaleme aldığı ifade edilmektedir.⁹⁷

Maveraünnehir Hanefîleri arasında Şâfiî'ye olan muhalefet, Mâtürîdî'de de çok nettir. O, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*'da pek çok fikhî konuda Şâfiî'yi eleştirmektedir.⁹⁸ Semerkant'ta Hanefî medreselerin yanında artık Şâfiî medreselerin de ilmî faaliyetlerde bulunmaya başlaması, Nesefî ve Mâtürîdî'nin Şâfiîliğe karşı eleştirilerini anlamlı kılmaktadır.

Sonuç

Ebû Hanîfe'nin ashabından bazı kişilerin II/VIII. yüzyılın ortalarına doğru Belh, Semerkant ve Buhâra'da etkili isimler olarak öne çıktığı anlaşılmaktadır. Bu kişiler bölgenin kendi insanlarıydı. Onların toplumdaki güçlü karşılıkları, kendilerinin devlet tarafından itibar görmeleriyle sonuçlanmıştır. Bu şahıslar, fetih süreci devam eden Mâverâünnehir'de bölge insanın İslamlaşması dâhil başka

⁹⁵ Konuya dair bir değerlendirme için bk. Ulrich Rudolph, *Mâtürîdî-Semerkant'ta Ehl-i Sünnet Kelâmı*, çev. Özcan Taşcı (İstanbul: Litera Yayınları, 2016), 262-263.

⁹⁶ Leknevî, *el-Fevâid*, 216.

⁹⁷ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-İlâm*. thk. Ömer Abdüsselam et-Tedmürî (Beyrut: y.y., 1993), 23/573.

⁹⁸ Mâtürîdî'nin Şâfiî eleştirilerine örnek olarak bk. Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehl-i's-sünne*, thk. Mecdi Bâsellûm (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005), 1/545, 583, 605; 2/81, 160, 166, 436; 3/12, 21, 159, 318; 7/417, 518.

birçok konuda kritik işler başaran önemli kimselerdi. Mukâtîl b. Hayyân, Ömer b. Muhammed, Ebû Mutî el-Belhî, Şeddâd b. Hakîm, Ebû Mukâtîl es-Semerkindî, Ebû Hafs el-Kebîr gibi isimlerin katkısı, Hanefîliği III/IX. yüzyılın ortalarında bölgenin mutlak hâkimi yapmıştır. Bu hâkimiyet, Mâverâünnehir Hanefîliğinin ilmî mirasının oluşması için gerekli tüm şartları taşımaktaydı.

Maveraünnehir, Horasan'ın fethinden bir sonraki yüzyılda İslamlaşma sürecini tamamlamış ve artık gündemi iç mücadeleler belirlemeye başlamıştır. Artık dikkat çeken konular, Ehl-i Hadîs ve Ehl-i Rey farklılaşmasına dayalı olarak gelişmekteydi. Bu iki farklı anlayışın mücadelesinin ilk örnekleri Horasan'ın önemli merkezlerinde kendini göstermiştir. Ehl-i Rey karşıtlığında öne çıkan ilk nesil içerisinde Nadr b. Şümeyl, Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, İbn Râhûye, Ebû Saîd ed-Dârimî ve Muhammed b. Eslem gibi isimler öne çıkmaktadır. Bu kişiler, daha sonraki önemli Ehl-i Hadîs neslinin de selefleridir. Devletin mihne dönemi politikaları, merkezde olduğu gibi Horasan'da da sert bir şekilde uygulanmıştır. Bu süreçte baskı gören Ehl-i Hadîs, mihnenin ardından yaşananların müsebbibi olarak gördükleri Hanefîlere karşı tavırlarını sertleştirmiştir.

286 | db

Horasan'da Ehl-i Rey'in temsilcileri, bölgedeki Hanefîlerdir. Bunlar arasında da Kerrâmîler dikkat çekmekteydi. Onlar, III/IX. asırda Horasan'da Ehl-i Hadîs'in mücadele içerisinde olduğu en önemli gruptu. Kerrâmiyye henüz mezhebi teşekkülleri tamamlanmadığı için Kerrâmiyye ismi o dönem Ehl-i Hadîs eserlerinde "Mürce" olarak ifade edilmiştir. Belh ve Mâverâünnehir'e bakıldığında ise mezhebi dengelerin farklılaştığı gözlemlenmektedir. Bölgede II/VIII. yüzyılın ortasından itibaren İslamlaşmanın Hanefîlik yönünde oluşu, zamanla onları rakipsiz hale getirmiştir. Hanefî ulemâ, Belh, Semerkant ve Buhâra gibi bölgenin önemli şehirlerinde en başından beri dinî eğitim ve kadılık görevlerini üstlenmişlerdi. Bu durum onları toplumda kanaat önderi konumuna getirmiştir. Buhâra şehrinin Sâ mânî kontrolüne geçişinde Ebû Hafs el-Kebîr'in oğlunun oynadığı rol bunun bir göstergesidir. Buranın o dönemlerde İslam'ın doğu sınırı olması Hanefî âlimleri cihat faaliyetlerinde daha aktif hale getirmiş ve bölgedeki özerk yönetim ile halk nezdinde de itibar sahibi olmalarını sağlamıştır.

Semerkant ve Buhâra gibi merkezlerde Hanefî ağırlığa rağmen Ehl-i Hadîs cemaatlerin varlığı da tespit edilebilmektedir. Ancak konuya dair ulaşılabilir bulguların azlığı, Mâverâünnehir bölgesin-

deki Ehl-i Hadîs cemaatin Hanefîlerle etkileşimine dair doyurucu cevaplar verilmesini engellemektedir. Ulaştığımız sonuçlar, bu cemaatin İslam'ın batı topraklarındaki baskınlığından uzak olduğunu göstermektedir. IV/X. yüzyıla gelindiğinde ise çok farklı yeni bir durumla karşılaşmış, Ehl-i Hadîs Şâfîlik üzerinden yeniden harekete geçmiştir. Şafîlik, beklenmedik bir şekilde Semerkant gibi İslam'ın en doğu topraklarında bile önlenemez bir hüsnü kabul görmüştür. Mâverâünnehir Hanefîlerinin bu hüsnü kabulden duyduğu rahatsızlık, dönemin önemli alimi Mâtürîdî'de açıkça belli olmaktadır.

KAYNAKÇA

- Ak, Ahmet. *Büyük Türk Âlimi Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*. İstanbul: Bayrak Matbaası, 2008.
- Bedir, Mürteza. "Ebû Hafs El-Kebîr". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim: 24.02.2019. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ebu-hafs-el-kebir>
- Beyâzîzâde, Ahmed Efendi. *İşârâtü'l-merâm min ibârâtü'l-imâm*. thk. Yusuf Abdürrezzak eş-Şâfiî. Karaçi: Zam Zam Publishers, 2004.
- Braudel, Fernand. *Akdeniz-Tarih, Mekân. İnsanlar ve Miras*, çev. Necati Erkurt, Aykut Derman. İstanbul: Metis Yayınları, 2015.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Arap Aklının Oluşumu*. çev. İbrahim Akbaba, İstanbul: İz Yayınları, 1997.
- Doğan, Hüseyin. *Horasan ve Maveraünnehir'de İlmli Bir İslâm Politikası Kerrâmî Söylem ve Yansımaları*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015.
- Durmuş, İsmail. "Nadr b. Şümeyl", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Erişim: 19.04.201. <https://islamansiklopedisi.org.tr/nadr-b-sumeyl>
- Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit. "Ebû Hanîfe'nin Osman el-Bettî'ye Yazdığı Risâle". *İmam-ı A'zam'ın Beş Eseri*, çev. Mustafa Öz. İstanbul: İFAV Yayınları, 2012.
- Ess, Josef Van. *ilmü'l-kelem ve'l-müctema' fi karnî's-sâni ve's-sâlisi li'l-hicrî*. çev. D. Salime Salih. Bağdad. 2 Cilt. Beyrut: Menşûrâtü'l-Cemel, 2008.
- Gürler, Kadir. *Ehl-i Hadîs'in Düşünce Yapısı*; İlk Dönem Ehl-i Hadîs Örneği. Emin Yayınları, İstanbul, 2007.
- Hakîm en-Nişâburî, Ebû Abdullah. *Târih-i Nişâbûr*. nşr. Ali Reza Kiyânî. y.y.: Tehiyye ve Neşr-i elektroni, 2013.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit. *Târihu Bağdâd*. thk. Doktor Beşşar Avvâd Maruf. 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2002.
- İsfahânî, Ebû Nuaym. *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Esfyâ*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1988.
- İbn Abdilberr, Ebû Amr Yusuf b. Abdullah Muhammed. *Câmiu beyâni'l-ilm*. thk. Ebül-Eşbâl ez-Züheyri. Suudî Arabistan: Dâru'l-İbni'l-Cevzi, 1994.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebül-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed. *Tağlîku't-tağlîk*. thk. Saîd Abdurrahman Musa el-Kuzkî. 5 Cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1985.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed el-Büstî. *Kitâbu'l-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîne ve'd-duafâi ve'l-metrûkîn*. thk. Muhammed Abdülmecid es-Selefi. 2 Cilt. Riyad: Dâru's-Sumay'î, 2000.
- İbn Ebî Ya'lâ, Muhammed b. Muhammed Ebül-Huseyin. *Tabakâtü'l-Hanâbile*. thk. Muhammed Hâmid el-Fakî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Mâriفة, t.y.
- İbn Kesîr, Ebül-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbüddîn Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Ali Şîrî. 14 Cilt. y.y.; Dâru İhyâi't-Türâs el-Arabî, 1988.

- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî. *Te'vflu muhtelifi'l-hadîs*. y.y.: el-Mektebü'l-İslâmî, 1999.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Menâkibu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin e't-Türkî, Riyad: Dâru Hicr, 1988-1989.
- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*. thk. İbrahim Ramazan, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1997.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takiyyuddîn Ahmed b. Abdilhalîm. *Mecmûu'l-Fetâvâ*. Abdurrahman b. Muhammed b. Kasım. 35 Cilt. Medine: Mecmau'l-Melik Fahd, 1995.
- İbn Yahyâ, *Şerhu cümeli usûli'd-din li ebî Seleme es-Semerkandî*. İstanbul: Süleymaniye Ktp. Şehid Ali Paşa, 1648, 168v.
- İsferâyînî, Ebü'l-Muzaffer İmâdüddîn Şâhfür b. Tâhir. *et-Tebstür fi'd-dîn ve temyîzi'l-fırkatî'n-nâciye*. thk. Kemal Yusuf el-Hût. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1983.
- Kâsım b. Sellâm, Ebû Ubeyd (öl.223/838). *Kitâbü'l-İmân ve meâlimühü ve sünenühü ve istikmâlühü ve derecâtühü*. thk. Muhammed Nâsirüddîn Albânî. Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 2000.
- Kâsımî, Muhammed Cemaleddin. *Hayâtu'l-Buhârî*, thk. Muhammed el-Arnaûd, Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1992.
- Kazvînî, Ebû Ya'lâ Halîl b. Abdullah. *el-İrşâd fî marifeti ulemâi'l-hadîs*. thk. Muhammed Saîd Ömer İdris. 3 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1986.
- Kefevî, Mahmud b. Süleyman. *Ketâbü a'lâmi'l-ahyâr*. İran Milli Şûrâ Meclisi Ktp., 87846.
- Kerderî, Muhammed b. Muhammed el-Bezzâzî. *İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin Menkibeleri-Menâkibu'l-İmâm Ebû Hanîfe*. çev. Muhammed b. Ömer Halebî, Mustafa S. Kaçalin. İstanbul: Misvak Neşriyat, 2010.
- Kevserî, Muhammed Zâhid. "Firkaların Tarihine Bir Bakış" (Tebyinü kezbi'l-müfterâ adlı esere yazdığı mukaddime). çev. Mehmet Emin Özafşar. *İdeolojik Hadîşçiliğin Tarihi Arka Planı*. ed. Mehmet Emin Özafşar. Otto Yayınları, Ankara 2015.
- Kutlu, Sönmez. *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*. Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2002.
- Leknevî, Muhammed Abdülhalîm b. Muhammed. *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*. Mısır: Matbaatü's-Saâde, 1906.
- Makrîzî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir. *Muhtasarü'l-kâmil fi'd-duafâi*. thk. Eymen b. Ârif ed-Dimeşkî. Kâhire: Mektebetü's-Sünne, 1994.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Te'vîlâtü Ehl-i's-sünne*. 1,2,3,7. Cilt. thk. Mecdi Bâsellûm. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2005.
- Mekkî, Muvaffak b. Ahmed (öl. 568/1172). *Menakıbu Ebî Hanîfe*. 2 Cilt. Haydarabad: Dâiratü'l-Meârif, 1903.
- Merttürkmen, Hilmi. *Buhârî'nin Ebû Hanîfe'ye İtirazları ve Aralarındaki İhtilaflar*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1976.
- Mukaddesî, Muhammed b. Ahmed. *Ahsenü't-tekâsim fî ma'rifeti'l-ekâlîm*. Leiden, Beyrut ve Kahire: Dâru Sadr ve Mektebetü Medbûlî, 1991.
- Nerşahî, Ebû Bekr Muhammed b. Câfer. *Târîhi Buhârâ*. çev. Erkan Göksu, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013.
- Nesefî, Necmüddin Ömer b. Muhammed b. Ahmed. *El-Kand fî zikri ulemâi Semerkand*. thk. Muhammed el-Fâryâbî, S. Arabistan: Mektebetü'l-Kevser, 1991.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed. *Tebseratü'l-edille fî usûlü'd-dîn alâ tarîkâtü'l-imam ebî Mansûr el-Mâtürîdî*. thk. Muhammed el-Enver Hamid İsa. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyyetü li't-Türâs, 2011.
- Râmhürmüzî, Ebû Muhammed Hasen b. Abdirrahman. *el-Muhaddisu'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâî*. thk. Muhammed Accâc el-Hatîb. Dâru'l-Fikr, 1984.
- Rudolph, Ulrich. *Mâtürîdî-Semerkant'ta Ehl-i Sünnet Kelâmı*. çev. Özcan Taşcı. İstanbul: Litera Yayınları, 2016.

- Sa'dî el-Hâşimî. *Ebû Zur'a er-Râzî ve cuhûhuduhû fi's-sünneti'n-nebeviyyeyye mea kitâbi'd-duafâi ve ecvibetihî alâ es'ileti'l-Berzâi*. 3 Cilt. Medine: İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî bi'l-Câmiati'l-İslâmiyye, 1982.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr. *el-Ensâb*. thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî. 13 Cilt. Haydarabad: Meclisü Dâirati Meârifî'l-Osmâniyye, 1962.
- Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *Şerhu Kitâbi's-siyeri'l-kebîr*. thk. Ebû Abdullah Muhammed Hasan. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997.
- Sürmeli, Zeynep Alimoğlu. *Ehl-i Sünnet'in Kerrâmiyye Eleştirisi*. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2018.
- Şener, Abdülkadir. "Cûzcânî, Ebû Süleyman". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Erişim: 21.02.2019, <https://islamansiklopedisi.org.tr/cuzcani-ebu-suleyman>
- Şirâzî, Ebû İshâk (öl.476/1083). *Tabakâtü'l-fukahâ*. thk. İhsan Abbâs. Beyrut: Dâru'r-Râid el-Arabî, t.y.
- Vâiz Belhî, Safiyyüddin Ebû Bekr Abdullah b. Ömer. *Fedâilü Belh*. çev. Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin Hüseyinî el-Belhî. Tahran: İntişarat-ı Bünyâd-ı Ferheng-i İrân, 1931.
- Wensinck, A. J.. *The Muslim Creed*. Cambridge: Great Britain, 1932.
- Yeşil, Mahmut. "Tarihî Süreçte Te'lif Edilen "Kitabu'l-İman"lar ve Günümüze Yansımaları". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 32, (2011): 7-34.
- Zebîdî, Muhammed el-Murtezâ b. Muhammed. *İthâfû's-sâdeti'l-müttakîn bi şerhi ihyâi ulûmiddîn*. Beyrut: Müessesetü't-Türâsi'l-Arabî 1994.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Mîzânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî. 6 Cilt.Beyrut: y.y., 1963.
- Zehebî, *Tezhîbü'l-kemâl fi esmâi'r-ricâl*. thk. Ğanim Abbas Ğanim, Mecdi es-Seyyîd Emin. y.y.: el-Faruk el-Hadise, t.y.
- Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-i'lâm*. thk. Ömer Abdüsselam et-Tedmürî. 52 Cilt. Beyrut: y.y., 1993.
- Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaûd. y.y.: Müessesetü'r-Risâle,1985.
- Zehebî, *el-İber fi haber men gaber*. thk. Ebû Hâcir Muhammed es-Saîd. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, t.y.
- Zübeydî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Abdillâh b. Mezhic. *Tabakâtu'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim. y.y.: Dâru'l-Meârif t.y.

The Relationship of Ahl-i Ḥadīth-Ḥanafism in Khorasan and Transoxiana until IV/X. Century

Ahmet ATEŞYÜREK *

Extended Abstract

From the beginning of the II/VIII. century, the history of Islamic thought began to develop, Ahl-i Ḥadīth and Ahl al-Ra'y appeared as opposing religious understandings. The starting point of the discussion between the two mentalities is embodied in the form of how narrations should be used and the problem of using the ra'y.

The conflict between Abū Ḥanīfa and some of the Ahl al-Ḥadīth circles that did not like his approach to issues has long existed. From the beginning, the Murji'-leaning Ḥanafism has always had the reaction of Ahl-i Ḥadīth. Later, what happened in Miḥna accelerated the anti-Ḥanafism process.

Its distance from the center has been an important factor in overlooking the struggle of two mental structures in Khorasan and Transoxiana. Whereas II/VIII. it can easily be seen that a strong anti-Ḥanafī tradition started to exist in Khorasan since the middle of the century. The first representatives of this tradition are also personalities, who are also the pioneers of the powerful Ahl-i Ḥadīth that will appear in Baghdad.

After the miḥne process, Ahl-i Ḥadīth became more effective in Khorasan. They were in a favorable position in the region where the Ṭāhirīs power (205/259-821/873) dominated and in the Palace. Another name that caught our attention in this context was the student of Nadr b. Shumail, Abū 'Ubeyd Qāsim b. Salam (d. 224/839). The first of the Kitāb al-Īmān series that Ahl-i Ḥadīth wrote against the Murdji'i-Ḥanafī doctrine is his work. In fact, his Kitāb al-Īmān is the first source we have received in this sense, and it is valuable in terms of showing the accumulation against the discourse that he represented by Abū Ḥanīfa.

Perhaps the most important of the members of the anti-Ḥanafī Ahl-i Ḥadīth in Khorasan, is Ishāq b. Ibrāhīm Ibn Rāḥūya (d. 238/853). When we look at the influential names of Ahl-i Ḥadīth in Khorasan, especially in the city of Marv, it is seen that they were represented quite strongly here before Baghdad. The fact that individuals such as Aḥmad b. Ḥanbal, Naṣr b. Mālik al-Khuzāi, Muḥammed b. Nūḥ, Nu'aym b. Ḥammād who oppose the idea of the creation of the Qur'an in the Miḥna incident were from Marv confirms this idea.

The representation of Ahl-i Ḥadīth in Transoxiana has not been as strong as Khorasan cities such as Marv, Nishābur and Herāt, as far as we can understand. 'Ulamā, who belonged to Ahl-i Ḥadīth being backed Ṭāhirīs power, tried to suppress the Ḥanafis in Horasan. The fact that Transoxiana is the border region

* Dr., Ministry of National Education, Samsun/Turkey Orcid Id: <https://orcid.org/0000-0001-9436-0725>

of Islam and the strong representation of Ḥanafism from the very beginning seems to have changed the situation. Since the Tāhīrī administration, Ḥanafis who belonged to the same tradition in Samarkand was brought to the post of judgeship.

The existence of a Ahl-i Ḥadīth community that continued in Samarkand and Bukhara probably started with Arab Muslims who settled in the region during the conquest. However, due to the influence of Ḥanafis, they could not be fully effective even in Khorasan, closer to the center. Their situation in Transoxiana is even more negative for them. However, the Bukhara community, which managed to maintain its connection with the center of the West Ahl-i Ḥadīth, has drawn a more vivid profile than Samarkand.

III/IX. towards the end of the century, Shāfi'ism started to melt the Ahl-i Ḥadīth communities in Horasan as in the west. Abū 'Abdullah Muḥammed b. Naṣr al-Marvazī (d. 293/906), who studied from the companions of Imam Shāfi'ī, is also one of the important names from Khorasan. Among Muḥammed b. Naṣr's teachers is Ibn Rāḥūya, one of the important names of Ahl-i Ḥadīth. He later settled in Samarkand and continued his activities here. It is also stated that he wrote a book criticizing some views of Abū Ḥanīfa.

Shāfi'ī scholars performed scholarly activities in Samarkand and its surrounding settlements, and were respected by the administration and the public. No concrete information on their interaction with Ḥanafis has yet been obtained in this process. However, it is possible to see the traces of this interaction in Makḥūl an-Nasafī (d. 318/930) and Abū Manṣūr al-Maturīdī, who was a Ḥanafī scholar who lived in a city close to Samarkand, like Nasaf. They criticized Shāfi'ism in their works. Apparently, the activities of the Shāfi'ī scholars who were respected in the cities of Transoxiana, such as Samarkand, Bukhara and Nasaf, and the criticisms they made towards the Ḥanafī jurisprudence, the Ḥanafis like the Makḥūl an-Nasafī and Abū Manṣūr al-Maturīdī took a stand against their new interlocutors.

Keywords: History of Islamic Sects, Transoxiana, Ahl-i Ḥadīth, Ahl al-Ra'y, Transoxiana Ḥanafism.

